

"Ojito" interview

Opis privi č i n i s t r a c i j e

Am. 55	D. L. 13
ABK	

Vojin Hadžistević

Moji prvi dani u odredu

Crvena puterova zbirka (medjelje)

U Poniru sam proveo ostatak noći, prve časove 23. novembra 1941. ~~Prvi~~ prvi dio sam utrošio na put iz grada. Izjutra sam nastavio dalje. Vodio me je već "pravi" partizanski kurir: na šajkači petokraka, na ramenu puška. Trójica prethodnih, koji su me predavali jedan drugom - Mirko Kalem, Milan Bajić i Vele Miletić - kao i četvrti, koji je trebalo da me izvede do prvog - Adem Bajagić - nisu za moju tadašnju skojevsku maštu bili "pravi". U njima sam vidio tek ilegalce, što sam do juče i sam bio, sa kakvim sam se već i ranije, u gradu, skoro svakodnevno susretao.

Mada između partizana i ilegalca u suštini nije bilo razlike - obojica su nosili glave u torbi - prvog sam ipak cijenio više. Priznavao sam da je ilegalcu u mnogo čemu teže. Mora da krije šta radi i misli, Mora da se uzdržava i na nasilja oko sebe ćutke gleda, u svakom trenutku može da padne neprijatelju u ruke i ovaj može glavu da mu uzme, na način kakav hoće, ne pružajući mu mogućnost ni da ga prije toga, zauzvrat, bar zubima malo dohvati. Osim toga, ilegalac najčešće i nije to po svojoj volji, i on bi isto tako radije bio u šumi. Pa ipak, vjerovatno i stoga što sam takodje želio da to budem, partizan je u mojim očima bio nešto veće.

Poredeći jednog s drugim činilo mi se da bi u nekom kritičnom trenutku ilegalac mogao, u krajnjem slučaju, i da odustane od dalje aktivnosti. Mogao bi da se za neko vrijeme pritaji, pa čak i sasvim pasivizira i vrati na ono što je ranije bio. Međutim, za onoga koji je jedanput na čelo stavio petokraku - i tako se otvoreno opredijelio za ono za šta je vladajući "novi poredak" skidao glave - nije bilo takve mogućnosti, nije bilo povratka na predjašnje. Korak nazad bio je moguć jedino uz direktnu izdaju. Kako sam stoga smatrao da opredijeljenje za to, da se na čelo stavi petokraka - i tako poruše svi mostovi sa svijetom koji je vladao Evropom

i prijetie čovjeku sa takvim znamenjem da mu života neće biti ni u samoj šumi - predstavlja čin koji zahtjeva mnogo više odlučnosti nego opráđjeljenje za ilegalnu aktivnost, - i kako sam, s druge strane, u trenucima kada sam sebe zamišljao i vidio kao partizana, skoro sasvim zaboravljao na to koliko tek hrabrosti pretpostavlja spremnost ilegalca na sve ono što ga je čekalo u slučaju da padne u ruke neprijatelja, to je na kraju partizan u mojoj mašti bio iznad svega. Crvena petokraka zvijezda je simbolizirala ono najviše do čega se u tim trenucima čovjek mogao ^{do}vinuti.

Tako je prvo što sam učinio stigavši u Ponir bilo da od jednog starog fesa, koji je za istu svrhu već poslužio nekolicini prije mene, iskrojim petokraku i prišijem je na svoju kapu. Time sam, kako mi se činilo, uradio i ono posljednje što je bilo potrebno da bi se mogao osjećati "pravi" partizanom. I više od toga. Jer postati partizan značilo je tada za komuniste isto što i postati pripadnik velike radničko-seljačke armije cijeloga svijeta, a ne samo svoje zemlje. Kada bi se bilo gdje našla dvojica sa takvim znakom - makar se prije nisu nikada sreli i makar im se materinji jezik razlikovao - odmah bi znali, tako sam tada maštao, da su jednino, da im srce kuca za istu stvar, da ih u jednu veliku zajednicu spaja veza i od krvnog srodstva jača. Ako i nije ~~bio~~ uvijek komunist, partizan je u svakom slučaju - što je u datom ^{trenutku} ~~slučaju~~ ~~bio~~ i najvažnije - ~~bio~~ čovjek koji je fašizmu otvoreno rekao "ne" i na koža se, stoga, u takvom momentu, moglo osloniti u većoj mjeri nego u nekom slučaju i na samoga brata. Jer šta je vrijedilo onima koje je rodila jedna majka ako je - što nije bio rijedak slučaj - jedan od njih nosio petokraku a drugi ustaški ili neki drugi fašistički amblem.

Petokraka je, kako ću se u to poslije sve više uvjeravati, imala još jedno posebno svojstvo. Stavi li se na bilo kakvu kapu

- naročito je pristajala na šubari, kožnoj kapi s krznenim naušnicama i šajkači, a mogla se vidjeti također na kačketu, šeširu, berterki, djačkoj kapi - istoga časa bi svako odijelo na borcu, jednako seljačko i gradsko, učinila partizanskom uniformom. Ukoliko je tu bio još, prefarban ili u originalu, također i neki dio vojničke uniforme stare jugoslovenske ili neke druge vojske, ili pak uniforme što su je nosili željezničari, poštari, šumari, finansi, pa čak i policajci ili žandari, utoliko bolje. Obučen ovako ili onako borac je na svom "vojničkom izgledu" dobijao mnogo ako je bio "propisno utegnut", pa je odgovarajući opasač bio skoro neophodan dio svake partizanske "uniforme". Sve to šarenilo odjeće, čemu ~~treba~~ treba dodati i šarolikost oružja, sjedinjavala je u nešto jedinstveno, partizansko, crvena petokraka zvijezda. Ako bi se za nešto ipak moglo reći da je "uniforma" za kakvom je tada svako od nas težilo, [✓]koja je "idealno" pristajala partizanu - s obzirom na život u šumi i, još više, brojne uzore sa starih fotografija iz Oktobarske revolucije - onda je to bio kratki kožni kaput i ovakva ili onakva kožna kapa ili šubara.

Na Čemernici
Put od Ponira do Čemernice bio je dovoljan da bih shvatio da se za kurire odabiraju prije svega oni sa dobrim nogama. Sva sreća što smo vodili sa sobom jednog tovarnog konja, sa stvarima koje su drugovi iz grada slali u odred, pa kurir nije mogao da ide još brže. Nenaviknutom na tako dugačak put - i uvijek veće i duže uzbrdice od nizbrdica - on bi mi svakoga časa izmicao. U takvim situacijama ponekad bi me sa razumjevanjem pričekao, ali ponekad i nije, pošto je znao koliko je još do cilja i kako treba ići da bismo ^{da bi} tamog stigli na vrijeme. Tada bih, kada mi se činilo ^{da bi} zastanka i odmora neću moći dalje, morao još i da ubrzavam korak. Poslije toga, pošto bih ga nekako sustigao, dolazio je još brže momanat kada bih opet počeo zaostajati, nakon čega je naredno sustizanje bivalo još ~~veće~~

teže. Tako sam već na svom prvom partizanskom maršu ~~na Ponira do Čemernici~~ shvatio koliko je važno da se u pokretu ne izgubi nijedan korak iza onoga ispred sebe. I kako je teško sustići nekoga koji je imalo izmakao i nastavlja dalje istim tempom. Vjerovao sam da ću se vremenom pravići na pješaćenje, steći bolju kondiciju, a kad sam i docnije vidio da se zamaram prije mnogih drugih počeo sam za to prebacivati samome sebi, kao da je to moja krivica, kao da je tome razlog što sam gradsko dijete, razmaženi student a ne radnik ili seljak, koji su već odranije navikli na svakojake teškoće. Tek mnogo godina poslije rata saznaću, sasvim slučajno, da su mi stopala od rođenja imala manu koja je otežavala pješaćenje jednako kao i da su bila ravna.

Tako sam već prvog dana po izlasku iz Banjaluke, nakon dugog i zamornog kaskanja za brzonogim kurirrom sa Ponira, stigao i u drugi partizanski logor, na Čemernici. Ova je po dužini, vazdušnom linijom, imala oko petnaestak, a po širini desetak kilometara, sa najvišim vrhom od 1338 metara. Obrasla je gustom jelovom i borovom šumom. Logor se nalazio negdje blizu njenog vrha, na mjestu zvanom Šljepura. Bio je zaklonjen visokim stoljetnim jelama, ~~ukrasivim~~ a u blizini ~~se~~ nalazila voda. Čini mi se da se upravo nešto gradilo ili se pripremala neka izgradnja. Sjećam se dobro omanje barake, koja je služila za potrebe štaba bataljona. U blizini je bila bajta za borce, a takođe i baraka u kojoj su bili smješteni ranjenici. ~~Nisam siguran da li je to već tada~~ Bila ona velika brvnara, sa dva dugačka niza grubo tesanih drvenih kreveta i palača i širokim prolazom između njih, ~~u~~ u kojoj ću docnije i sam ležati i u kojoj će naša bolnica biti sve do svoga kraja, 19. maja 1942. ^{goleme} ~~ili je to bilo nešto iz čega će ova tek docnije nastati.~~ *

U baraci koja je služila za štab bataljona i druge slične potrebe, nalazila se jedna peć, čini mi se "bubnjara", zatim nekakav

sto, te jedna ili dvije klupe i, ako se ne varam, nekoliko grubo izrađenih stolica i kladića koji su također služili za sjedenje. Ne mogu da se sjetim da li je tu bio i nekakav krevet ili nije. U jednom uglu nalazila se zgrnuta slama koja se uveče razgrtala po podu za spavanje. Ništa bolje od svega toga u šumi se nije moglo ni zamisliti ni poželiti. [U bajti za borce i stražu bilo je već nešto drukčije, ali ništa manje partizanski, već naprotiv. Toliko je u njoj dimilo - a ložilo se na zemlji, pođno prostora na kome se ležalo - da sam je zapamtio samo po tome. Ne sjećam se ni kako je bila građena. Osim krova imala je, koliko se sjećam, samo još tri zida, a na jednu stranu, onu u pravcu ognjišta, bila je sasvim otvorena. Očigledno da je pravljena za ljetno doba, te da je samo silom prilika služila i za to hladno jesenje vrijeme. Nju će kasnije zamjeniti jedna solidna, dosta prostrana brvnara, pogodna i za zimovanje u šumi.

Eto, mislio sam, to je pravi partizanski logor. Nešto što smo za potrebe naše borbe sami napravili, što ~~me~~ već na prvi pogled govori da je naše, partizansko. Nešto čime smo i svu šumu okolo, cijelu Čemernicu, vidno obilježili kao našu, slobodnu partizansku teritoriju. U Poniru nisam imao takav osjećaj. Logor je tamo smješten u seoskim kućama, nečemu što je ~~još~~ od prije postojalo i služilo za običan, svakodnevan seljački, a ne partizanski ratnički život. Osim toga izgledao mi je isuviše isturen i otvoren, izložen ne samo pogledu neprijatelja već i na domaku njegove ruke. Ovaj na Čemernici odgogarao je više mojim ranijim predstavama, stvorenim još dole, u gradu. Izvan svakog domašaja neprijatelja, daleko od svakog puta, usred velike šume, na vrhu planine, više mi je ličio na onaj naš centar, zametak naše sutrašnjice, iz koga ćemo se vremenom širiti na sve strane, da bismo jednog dana odozgo preplavili i samu Banjaluku.

Poslije ću saznati da je brvnara, u kojoj je bila smještena bolnica, pred stvarnu zatečenost i potom popravljenu baranu koja je služila šumskim radnicima.

U štabskoj baraci, u koju me je kurir sa Ponira prvo uveo, zatekao sam samo Niku Jurinčića. Upravo je ^(malo i došlo) završavao saslušavanje nekog seljaka. Po svemu se vidilo da nije bilo nekog pozitivnog rezultata. Čak je izgledalo da je seljak na kraju svega, bio još dalje od nas nego možda na početku. Bio sam tim prizorom ne malo iznenađen. A utoliko više što mi se činilo da se sa seljakom, kakav je takav je, moralo drukčije postupati. U svojoj glavi, punoj romantičnih slika o novom životu u partizanima, nisam ranije mogao ni pomisliti da ćemo, osim političkog djelovanja u narodu i ratovanja sa ustašama i Nijemcima ^(morat da) i nekim takvim stvarima. U seljacima, koji su se i sami našli na udaru ustaša, vidio sam saveznike na koje se naša borba može osloniti skoro u istoj mjeri, kao i na same radnike. Nije mi išlo u glavu da bi nam se čak i neki siromašni seljak, kakav mi je taj izgledao, mogao naći kao prepreka ^{sa druge strane, dakle nije moglo biti sumnje da ovaj moj mladac potpuno} na našem putu. ^(samo de) Našao sam se sa takvim, namjesto da dovede do otklanjanja eventualnog međusobnog nesporazuma, može ~~na~~ ovoga ~~je~~ još više od nas udalji. Tako sam se već prvog dana u partizanima sudario sa jednom stranom naše realnosti, pa i slabošću, za kakvu u mojim ranijim maštanjima o partizanskom životu nije bilo mjesta.

Palo je večer. Upaljena je lampa, čini mi se jedna karabitnjača. U baraci je bilo toplo, peć se neumorno ložila, drva se nisu morala štediti. Odnekuda je naišao Jozo Nemec. Iz njegovog držanja - u kome je bilo teško razdvojiti šta potiče iz njegove prirodne ležernosti, šta od zamorenosti poslije dugoga puta, a šta iz ~~njeg~~ ^(njeg) pokroviteljskog odnosa prema ~~svom~~ starom drugu ali "početniku" u novom "šumskom" životu - moglo se odmah vidjeti da je on već uveliko "stari" partizan. Dole, u gradu, prije nego što sam izašao, kao i svih godina ranije, uvijek sam se osjećao jednak svim svojim drugovima, jednako onim starijim kao i mlađim. Ništa drukčije se

nisam osjećao ni dok sam bio u vedu ze vezu, na Poniru. Ali kada su Niko i Jozo počeli razgovarati između sebe o nekim meni dotad sasvim nepoznatim stvarima - mogao sam shvatiti toliko da se radi o nekim problemima života u odredu te šta je na tom polju Jozo u svojoj sredini uradio i šta bi još trebalo da uradi - odjedanput mi se učinilo da sam u međuvremena, od prvog polaska pa do konačnog izlaska u partizane, propustio nešto što je skoro nedeknadivo, i da s tog gledišta ne mogu više biti sasvim ravan s njima. Šta je moj tek jedan dan u šumi prema njihova tri ili četiri mjeseca? Oni su već "stari" partizani, sigurno već odavno prokušani u raznim situacijama. A šta će od mene ispasti, da li ću ja moći sve ono što su oni mogli? ①

Kada sam polazio od kuće, kao i danima ranije, samo sam mislio na susret sa drugovima sa kojim sam se odranije poznao. Međutim, na Čemernici u tom trenutku nije bilo skoro nijednog od njih. Sa Nikom sam se poznao sam iz viđenja, nisam bio siguran da li zna išta bliže o meni. Jozo, sa kojim sam nekoliko godina u gradu radio zajedno, otišao je nekuda čim je svanulo, dok sam još spavao umoran od pješaćenja prethodnog dana. Borci, koje sam zatekao uz štab i bolnicu, bili su uglavnom iz okolnih sela. Samo sam među ranjenicima, koji su već ustajali i izlazili u šetnju, našao dvojicu Banjalučana sa kojima se nisam odranije poznao, ~~osim~~ ^{tek} iz viđenja. ^(pet-šest godina od mene stariji) Bili su to Jusuf Imamović, nešto stariji od mene, radnik, i ~~ko se dobro sjećam~~ ^{ter za} Avdo Hercegovac Brzac, Jusufovih godina, također radnik.

Taj naš susret i bliže upoznavanje u šumi, usred Čemernice, bio je izvanredno srdačan. Nije se moglo znati ko se kome više obradovao. Ja njima, što su mi svojim prisustvom potvrđivali da mi ni u novoj sredini neće biti sve nepoznato, što ću moći da se oslonim na nekoga sa kojim sam radio još u gradu na istoj stvari -

- makar i ne bili tada direktno povezani - te što mi se pružila prilika da od takvih što prije i što više saznam o svemu što me je interesovalo iz života u šumi. Oni meni, što su za ¹⁰²jednog borca postali jači, što su u svakom novodošlom vidili svojevrstu potvrdu da su dobro učinili kada su ranije i sami izašli, što mogu da čuju iz prve ruke najnovije vijesti iz grada, kako je dole gdje su ostali njihovi najbliži, šta se priča o njima u šumi, šta se misli o tome kada će doći vrijeme da se pođe i na samu Banjaluku. Pokazalo se da poznaju sve moje drugove koji su ranije izašli, kao i ja mnoge njihove, u šumi i u gradu. Bilo je dovoljno samo nekoliko časaka takvog razgovora, pa da se osjećamo kao da smo ^{naprimam}drugovi od-
vajkada. U društvu s njima začas je nestalo nelagodnosti koja se pojavila u trenutku kada mi se učinilo da sam, mada bez svoje krivice, "zakasnio" u šumu. Tome je naročito doprinosila Jusufova neposrednost, maltene dječjačko oduševljavanje sa svim onim o čemu je govorio, a što se odnosilo na život u šumi i ono što je po njegovom mišljenju bilo pred nama. Obraćao mi se kao nekom starom drugu koji je sve to vrijeme bio zajedno s njim. Njegova očita dobrota, povjerenje i prostosrdačna ljubav prema drugu, po čemu će mi ostati u sjećanju i svi docniji susreti s njim, a oslobit će se kada je već bio politički komesar trećeg bataljona Prve krajiške brigade, morali su svakog sabesjednika navoditi na pitanje čime li je on to zaslužio da se Jusuf prema njemu tako odnosi.

Usred tog našeg razgovora naišao je Rudi Kolak. Tek što je stigao na Čemernicu, ne sjećam se više tačno da li dolazeći od Romanije, na putu za Grmeč, ili obratno. Već je bio sa Nikom, pa je izašao da malo predje okolo, da se vidi sa poznatim. Pozdravljajući se s njim Jusuf mu je, još u vatri onog oduševljenja sa kojim je počeo naš susret, pokazao na mene i na moje ne malo iznenađenje rekao: "Pogledaj, dobili smo još jednog dobrog političkog ko-

mesara!" - "Da, da. Ali ima vremena. Treba prvo da se košulja malo okrvavi!" - odgovorio ~~mi~~ je Rudi.

Izaći u šumu, za komunistu tada, po mome mišljenju, nije moglo značiti ništa druge do postati borac sa oružjem u ruci. ~~Prilikom takav priljubliti se drugovima koji su to još ranije postali~~ ^{Dakako}, ne zanemarujući pri tome političku riječ, koja je i ranije, u mirnodopskoj borbi, bila jedno od naših najснаžnijih oružja. Ako sam prije izlaska u šumu ^{pomislio} ~~mislio~~ i na nešto drugo, onda je to bilo ^{samo} pitanje kako da se nadjem gore a da mi se ne desi nešto slično kao prilikom mog prvog pokušaja izlaska iz grada. Doda li se tome da mi se na kraju učinilo ^{gore čak i malo} da sam "zakasnio", te da sam stoga bio zaokupljen pitanjem kako da se "izravnam" sa onim koji su ranije izašli, onda se može razumjeti koliko sam bio daleko i od pomisli na neku posebnu "dužnost" u partizanima i koliko su me one Jusufove riječi iznenadile. Ne znam, ali mora biti da sam porumenio pomislivši šta sve može pomisliti Rudi, koji je kao jedan od "starijih" drugova dolazio nekad na naše skojevske sastanke u gradu. Osim toga, nisam mogao da zamislim kako bih mogao u nečemu "voditi" nekoga koji je, izašavši u šumu prije mene, već stakao svoja prva "ratna" iskustva. Pitao sam se, čak, nije li onom Jusufovom mišljenju, osim toga što je znao da sam komunist i "školarac", doprinjelo možda više nego šta drugo to što sam imao kožni kaput i pištolj, što su tada za mnoge od nas bila dva od nekoliko tipičnih "rekvizita" za nosioce takvih uloga u koje se ubrajala i ona partizanskog političkog komesara. A u duši sam ^{mesto čiji su drugovi} mislio ~~onako~~ kako je govorio Rudi. ~~I ja sam~~ ^{treba} ~~veliko~~ ~~je~~ ~~da~~ ~~se~~ prije svega potrebno učestvovati u akcijama ~~prvo~~ ~~prvo~~ (kako se to tada češće i radije govorilo) i moraju se malo "okrvaviti gaće", ali ne radi toga da bih mogao biti nešto "više" ~~od borca, već da bih mogao biti~~ drugo ~~to samo~~ u svemu ravnopravan sa onima koji su tada u mojim očima predstavljali naše "veterane".

Pored svega drugog u šumi je i riječnik bio nešto drukčiji. Nisam još znao ništa bliže o organizaciji partizanskij jedinica, a kako nisam služio vojsku ni moje znanje o ustrojstvu neke regularne armije nije bilo bog zna kakvo. Vojnički izrazi, koje su Jusuf i drugi svaki čas pominjali, bili su mi i odranije poznati, ali da bih mogao znati šta oni u našim partizanskim uslovima znače, bilo je potrebno da steknem i neko svoje neposredno iskustvo o svemu tome. Moja predstava o odredu, kao i našem bataljonu, bila je još veoma maglovita. Mada nisam mogao imati ni približno jasnu sliku o jedinicama koje su ulazile u njegov sastav, o njegovoj snazi sam sudio po tome koliku je teritoriju držao i kontrolisao. Čete su bile jednake samo po stepenu svoje samostalnosti, dok su se po ~~broju boraca i naoružanju~~ ^{broju boraca i naoružanju} znatno razlikovale. ~~Samo ih nazivali po nekog rednom broju -~~ ^{nikada nisu ni stale jedna pored druge u bata-} taljonski stroj - ~~već~~ ^{po području} koje su držale ili mjestu gdje im je bio logor. Ono što sam i ranije slušao u gradu - mada i dalje dosta daleko od prave slike stvarnosti - poslije tih prvih razgovora i onoga što sam već svojim očima vidio izgledalo mi je dosta jasnije i uvjerljivije. Pa mi smo već svoja "država", uzvikivao sam u sebi, slušajući sa oduševljenjem kuda se sve proteže na^š odred i kako se tamo negdje veže sa drugim takvim odredima - ~~XXXX~~ "državama" - na Kozari, Grmeču, Romaniji, Ozrenu.

Za one iz grada, koji su tamo živili u strahu od ustaša, a pogotovo za one koji su već bili u njihovim šakama i otud se nekim čuđom izvukli, privikavanje na teškoće života u šumi nije moglo da bude neki ozbiljan problem. Gubitak stalnog krova nad glavom, tople sobe, meke postelje, redovnog obroka, kupanja makar i u koritu, asfalta i sl., nije mogao ni da se uporedi sa dobitkom. Sa slobodom. No svaka veća promjena, čak i nabolje, traži neko vrijeme za privikavanje, a utoliko više ako se ona mora ~~prahiti~~ ^{prahiti} prihvaćanjem nečega daleko ispod onoga na šta smo se ranije navikli. Stoga sam se još u gradu pripremao na to - kako se ne bih obrukao ili ispačio smještan pred drugovima koji su tu fazu već prošli - da sve

što je u šumi teško i neprijatno prihvatam kao nešto obično, normalno, što i ne može biti drukčije.

Tako sam već druge noći na Čemernici, u bajti za borce, morao da se navikavam na to da - kompletno obučen, sa cipelama na nogama, u kaputu, sa kapom na glavi, bez pokrivača - spavam i na najvećoj hladnoći. Zapravo, na to da se, kao i svi drugi, svakoga časa budim & na ležaju zaštićenom samo od direktnih padavina s neba - prilazim bliže vatri, malo se zagrijem, pa opet nastavim spavanje, dok me hladnoća ponovo ne probuđi, i tako bezbroj puta, sve do sva- nuća. No veća od toga nevolja za sve je bila ona što je dolazila iz slame na kojoj smo ležali. Bilo je to nešto što se u postojećim uslovima života u šumi, kako je tada izgledalo, nije moglo nikako izbjeći. Nešto što je isto tako mučilo i siromašne seljake iz ovog kraja u njihovim kućama, kao i radnike koji su ovdje prije rata živili u sličnim ako ne istim bajtama i sjekli šumu za bočaćku pilanu, pa će i nas mučiti dosta dugo, dok nismo našli za tadašnje prilike dosta efikasno sredstvo koje će nas osloboditi te nevolje.

Drugoga dana, tek što je malo odjutrilo, pozvao me je Niko. Šireći ruke i sliježući ramenima, kao da mi se za nešto izvinjava, saopštio mi je: "E, pa znaš, moraćeš u četu". Potom mi je pružio jednu vojničku porciju, dodajući da ću za pušku morati da pričekam, dok ih negdje ne dobijemo, odnosno zarobimo.

Kurir koji će me voditi u četu, na Tisovac, bio je već spreman. Bio sam u nedoumici kako da reagiram. Nisam želio da riječima iskazujem nešto što je očito proizilazilo iz mojih postupaka, a iz Nikanog tona i gesta, više ne iz samih riječi, proizilazilo je da me je vidio drukčije. Kao da sam očekivao, kada sam polazio iz grada, da ću u šumi dobiti neki lakši posao, ili bilo šta drugo, samo ne i da ću tek onako, bez neke posebne dužnosti, biti poslat u čet- tu. Pitao sam se da li on uopšte zna da sam komunista, ili je pak

Handwritten notes in the top right corner, partially illegible.

bilo i takvih koji su se opirali da idu u četu, pa sam mu po nečem ličio na nekog od njih. Poslije nekoliko trenutaka kolebanja, namjesto da mu kažem da nije imao razloga da se brine kako ću primiti tu odluku, pošto kao komunista nisam ni mislio nešto drugo do da ću poći u četu, samo sam promrmljao tako nešto kao: "Da, da... Dobro...", da bismo se zatim pozdravili i svako pošao na svoju stražu.

Tek poslije nekoliko mjeseci saznaću, posredno i vjerovatno samo približno tačno, šta je bilo posrijedi. Po onome šta mi je tada ispričao Jovica Savinović, pekarski radnik iz Banjaluke, Niko je bio potpuno neobavješten o meni kao komunisti i akojencu. Ili ga je neko, jednako neobavješten, krivo obavjestio, ili je to po nečemu sam krivo zaključivao, možda i po onome "Hedži" u mom prezimenu, smatrao je da sam "gazdinski sin", pa i sam "gazda" - kako će me, u jednom šaljivom tonu, osloviti i dvadesetak godina kasnije u Beogradu - koji je izašao u šumu samo da se negdje "kao Srbin" skloni od ustasa.²

sa najvišim vrhom od 1172 metra. Obrastao je bukovom šumom. Negdje blizu njegovog središta, iza jedne okuke, zaustavio nas je stražar. Nešto naprijed, poviše staze kojom smo dolazili, nalazila se neka omanja bajta. S donje strane, prema stazi koja je ispod nje vodila dublje u logor, bila je sasvim otvorena. Na njenom s te strane nešto iznad zemlje uzdignutom podu, zapravo ležaju prekrivenom slamom, napola je sjedio a napola se na visoko uzglavlje oslanjao jedan partizan. Imao je na sebi kožni kaput a na glavi šajkaču. ~~Uz~~

Handwritten note: "Obrasci 1"

Kurir se obratio onom prvom, sa riječima da je doveo jednog borca u četu. Taj se malo pridigao, iskrenuo i uz bolnu grimasu - mršav, blijed, nekoliko dana nebrijan - bacio jedan pogled na mene. Bio je to, kako ću odmah poslije toga saznati, Karlo Rojc, koman-

dir čete. Ne sjećam se da smo izmijenili i jednu riječ više od onog "zdravo drugovi" i "zdravo družo". Vraćajući se u svoj raniji polusjedeći i poluležeći položaj, ne uspijevajući pri tome da sasvim priguši stenjanje, Karlo je rekao kuriru da me vodi u donju bajtu, koju sam i ugledao u momentu kada je na nju rukom pokazao.

Tako je, sticajem okolnosti, taj prvi čin mog stupanja u tiševačku četu ispio mimo ~~ovih~~ očekivanja. Kako je vod u Poniru bio samo ~~"prilazna"~~ "prolazna" stanica na putu iz grada u pored, mislio sam da će mi neko na Čemernici, prilikom mog raspoređivanja, reći nešto više i bliže o mojim zadacima u četi. I to koliko onim što ću ih imati kao i svaki drugi borac, toliko - ako ne možda i više - i onim što ću ih imati kao i svaki drugi komunista. Kako mi, međjutim, ^{Šumak} Niko ~~o tome~~ nije ništa govorio, mislio sam da će mi to komandir ili neko drugi reći prilikom ~~mog~~ dolaska u četu. No ni na ~~mem~~ prvom koraku prilikom stupanja u četu nije bilo ništa od toga. Naišao sam baš u trenutku kada je Karla pritezao išijas, kome su šumaka vlaga i već zimska hladnoća ~~avet~~ išle naruku. A i osim toga, kako ću poslije vidjeti, Karlo je bio veoma škrt na riječima. Kao da je to u datim uslovima, jednako kao i strogoost i uzdržljivost u ispoljavanju nekih toplijih osjećanja, smatrao značajnim svojstvom dobrog komunista. ²² Bio je dosta stariji od mene - u odnosu na mojih devetnaest njegovih dvadeset šest, izgledalo mi je tada veoma mnogo. ^{Odranije ga nisam pronašao ni iz daleka} ~~Činilo se da nije nikada ni sretno, ali ga je tako~~

Druga dvojica, koju sam zatekao pored Karla, bili su komandiri vodova, Milan Stenkević iz Lipova, predratni žandarmerijski podnarednik, i Mladjen Milanović iz Popova, predratni ^{palica} banjalučki

^(donjoj) Dok sam prilazio bajti bio sam ne malo uzbudjen. Koga ću, najzad, u njoj zateći? Slika koju sam o partizanskom ratovanju stvorio još u gradu bila je ~~zapravo~~ onakva kakvu sam želio: u četi oko mene su sve drugovi koji su oko mene bili i u gradu. Kada sam prvi

(X)

(Miroslav Kovačević, Duško Krstićić,
Miroslav Polaković, Rade Žičina i
drugi)

put polazio u šumu, krajem avgusta, sa mnom su pošli, takođe, moj najbliži drug, Milutin Zubović Milić, kao i još druga dvojica drugova, Vojo Radišić i Vojo Tišma. Kada se tome dodaju još dvojica Banjalučana, Rizo Golalić i Refik Plivac, koji su tada takođe s nama pošli, eto već cijele jedne partizanske desetine. S druge strane, gore su bili još na okupu, ne razišavši se nekuda dalje, i svi drugi moji drugovi, koji su ranije izašli. U takvim okolnostima ona moja ranija slika o četi u kojoj ću ratovati bila je još sasvim realna. Međutim, sada, krajem novembra, sve je ispadalo neka-ko drukčije, mimo očekivanja. Od kako sam, sticajem okolnosti, već iz samoga grada pošao sam, bez Čede Glumca koji je takođe trebao da pođe sa mnom, tako i dalje nikako da dospijem tamo gdje su oni sa kojim sam tako želio da se nadjem.

Na pomisao, da se može desiti, da ni ovdje ne nadjem nikoga poznatog - na šta se odmah nadovezalo pitanje kako ću se u prvo a za uspostavljanje odgovarajućih odnosa često predužno vrijeme snaći u društvu meni sasvim nepoznatih ljudi - najedanput sam postao i zabrinut. Za nekoga to možda i ne bi predstavljalo tako veliki problem. Međutim, kako mi se i ranije dešavalo, da se zbog izvjesne svoje zatvorenosti nešto sporije od drugih uklapam u neku novu sredinu, to sam možda više od nekih drugih osjećao potrebu da u četi nadjem nekoga već poznatog, uz koga i preko koga bi se potom polako upoznavao i zbližavao i sa svim ostalim, Naravno, u nekoj drugoj prilici ni meni samom to ne bi palo tako teško - kao što mi to izgledalo u trenutku kada sam se uputio bajti u koju me je Karlo rasporedio - da sam se na tako nešto još ranije pripremio. Međutim, u svim mojim dotadašnjim maštanjima o partizanskom životu, takva jedna situacija - da bih se već trećeg dana u šumi mogao naći u jednoj meni dotad sasvim nepoznatoj sredini - bilo je upravo ono na šta ranije nisam nikada ni pomislio.

Istina, još nekidan, u gradu, na domaku neprijatelja koji nas je sve svojom opštom osudom na smrt činio jednim, kao i dok sam proveo svoje prve partizanske trenutke u Poniru, zamišljao sam kako će biti dovoljno da neko nosi petokraku da bih se u njegovom društvu mogao već od prvoga časa osjećati kao sa starim znancem i drugom. Međutim, u novim okolnostima, u šumi, to pitanje mi se počelo pokazivati i u drukčijem svjetlu. Bliže tome kakvo u cijeloj liniji uistinu jeste, nezavisno od svih mojih želja, namjera, snova. Onaka bliskost između svih boraca sa petokrakom, o kakvoj sam ranije maštao, mogla se očekivati - ali ni tada ne u svakom pojedinačnom slučaju - samo u "čistoj" radničkoj revoluciji. Kako je naša bila "pomješana" sa ustankom naroda kome je zaprijetila opasnost fizičkog istrebljenja, to je petokraka na nekome značila samo to što taj tjelesnik treba da postane - ali što i ne mora u svakom slučaju postati - pa je razlika između neke dvojice sa takvim znakovima u prvo vrijeme mogla da bude nekad i veoma krupna.

S druge strane, petokraka je izražavala samo opštu vezu između mnoštva inače po prirodi, stečenim svojstvima i shvatanjima veoma različitih pojedinaca koji su činili naš odred. Međutim, pored te njihove glavne spona - borbe protiv ustaša i Nijemaca - između pojedinih boraca i njihovih grupa djelovale su također i sve druge međuljudske veze. Oni koji su se i ranije bliže poznavali - kao mještani, susjedi, vršnjaci, rođaci, drugovi i sl. - bili su po tim osnovama i u odredu prilično povezani. Slično se može reći i za nas koje je posebno povezivala komunistička ideologija i koji smo se poznavali od ranije iz ilegalnog rada kao partizanci, skojevci, simpatizeri. Najzad, ako smo i mogli u izvjesnoj mjeri ograničavati moć tog činioca u našim međusobnim odnosima, ipak ni mi komunisti, a kamoli ostali borci, nismo mogli biti sasvim imuni od toga da nam se neko po svojim ljudskim osobinama -

nekad i manama a ne samo vrlinama - više ili manje svidja ili pak ne svidja. Tako su se na bazi ranijih veza i drugim osnovama međuljudskog privlačenja ili odbijanja - kako ću se docnije sve više u to uvjeravati - u svakoj partizanskoj jedinici, pored njenih obaveznih formacijskih oblika, spontano stvarali i drugi oblici međusobne povezanosti i grupisanja većeg ili manjeg broja po nečem posebnom bliskih pojedinaca, nekad i samo dvojice nerazdvojnih drugova, kumova, zemljaka i sl.

Naravno, i meni je samom danas teško reći šta sam od svega toga već tada bio do kraja svjestan, a šta sam tek samo više ili manje jasno naslućivao. No bilo ovako ili onako, u tim trenucima, dok sam prilazio bajti, sve mi je govorilo da se moje stvarno stupanje u odred može uistinu tek tu odigrati. Slavko Odić me je u Poniru samo za trenutak prihvatio, Niko Jurinčić na Čemernici rasporedio u četvu u kojoj ću se boriti, a Karlo Rojc na Tisovcu uvrstio među njene borce smještene u odredjenoj logorskoj bajti. Međutim, još uvijek je bilo preda mnom ono što mi se činilo da je glavno. Da me i sami borci u četvi - ako ne odmah baš svi a ono bar neki od njih - prihvate kao svog, sebi bliskog, i na osnovu nekih njihovih kriterija, a ne samo moje petokrake na čelu.

Da su u bajti Banjalučani - kako sam uvijek ranije zamišljao svoje stupanje u odred - onda se, dažako, neki takav problem ne bi uopšte ni postavljao, moje uzbuđenje bi bilo sasvim drukčije vrste. Pa i u slučaju kada bih znao da među borcima u bajti ima bar jedan Banjalučanin, ili komunista bilo odakle bio, opet bih se osjećao znatno drukčije. Kao drugu jednog takvog njihovog druga ne bi mi bilo teško da uz njegovo posredovanje brzo postanem i njihov drug. Ali šta ako među njima nema nikoga poznatog, niti iz grada? Kako ću, bez ikakvog posrednika, proći na "prijemnom ispitu" kod boraca-seljaka, sa kojim odranije nisam imao nikakva iskustva?

Dok sam se tako primicao bajti u glavi mi je sve jače bružalo pitanje zašto me niko nije prethodno upoznao bar u nekoliko riječi sa sredinom u kojoj ću biti borac. Ne znači li to da u ovom slučaju nema baš ništa što bih kao komunista morao da znam unaprijed kako bih se u tu sredinu što bolje uklopio? Ili je ona možda ista kao i one u kojim sam se ranije kretao, pa zato nema potrebe da se posebno upozoravam kako da se u njoj ponašam, šta treba da radim, šta da izbjegavam, na šta da obratim posebnu pažnju? Najzad, ako se ne radi ni o jednom ni o drugom, i ako sve to što me zabrinjava nije nevažno, a ipak nisam ni na šta posebno upozoren, nije li možda tako postupljeno stoga što je sve to svima drugim i bez posebnog objašnjenja kristalno jasno, samo meni nije? Možda isuviše komplikujem nešto što je inače sasvim prosto? Ako se podje od toga da je sada pred nama prije svega oružana borba; da su svi u četi uglavnom već formirani partizanski borci; da se pred svaku borbu objašnjavaju odgovarajući zadaci; da u borbenim akcijama i svakodnevnom logorskom životu treba izvršavati ono što komandir i drugi budu naredjivali; te da je moj posebni zadatak kao komunista i u ovoj sredini u svom opštem vidu isti kao i u svakoj drugoj, što znači da u svemu, a prije svega u borbi i drugarstvu, treba da budem dem uvijek primjeren - za šta je jedna od pretpostavki i to da uz pomoć onih koji su već služili vojsku što prije savladam najosnovnije elemente vojne obuke i, uz pomoć svih ostalih, partizanskog ratovanja - šta bi onda još trebalo da mi se prije samog stupanja u četu objašnjava? Što se tiče samog načina uklepanja u četu, šta bi i tu moglo da važi drugo osim onoga već toliko puta oprobano: treba samo dobro otvoriti oči i uši i raditi što i drugi rade?

Medjutim, mada sam u bajtu pošao sa takvim i tolikim bremenom, od trenutka kad sam u nju zakoračio - doživivši pri tome još jedno iznenađenje, možda veće od svih dotadašnjih - najednput je sve

dalje krenulo lako i glatko, bolje nego što sam ikada mogao i pomisliti. I to uprkos tome što se pokazalo da u bajti nije bilo nekoga poznatog, niti bilo koga drugog iz Banjaluke. Bili su to sve borci, seljaci iz okolnih sela. U njihovim glavama u tom trenutku bilo je nešto sasvim drugo od onog što se dotad vrzmalo po mojoj glavi. Premda sam im bio interesantan i kao novajlija, njih sam u tom času zanimao mnogo više kao vijesnik koji tek što je stigao iz Banjaluke, "s one strane" fronta, iz tako reći samog neprijateljskog logora, ~~vijesnik koji dolazi sa posljednjom~~ ^{o tome kako} novostima ~~koje su~~ ^{ostale} ~~u~~ gradu i ~~o tome~~ ^{ostale} kako stoje ~~mного~~ ^{ostale} stvari koje ~~oni~~ ne mogu da vide direktno iz šume, a tiču se više ili manje posredno ili neposredno sudbine cijelog odreda, pa tako i njih samih.

Od toga kako je u gradu - kao u našim tako i u neprijateljskim redovima - u velikoj mjeri je zavisilo, znali su to svi, i kako će biti partizanima u šumi. Uprkos tome što je neprijatelju pošlo za rukom da se u njemu privremeno smjesti - cijeljaajući na to da ga pretvori u svoju tvrđavu iz koje će polaziti u pohode protiv nas - grad je u svojoj osnovi i po još mnogo čemu drugom ostao i dalje naš. Nausprot zvaničnoj ustaškoj vlasti u gradu je funkcionisala naša ilegalna organizacija šireći sve više svoj uticaj na sve poštene ljude u njemu. U takvim okolnostima svi su znali da grad predstavlja neiscrpan rezervoar naših novih snaga, nepresušan izvor snadbjevanja mnogim nam za ratovanje nasušnim stvarima, centar iz koga su nam svakodnevno priticale dragocijene informacije o neprijatelju - kako bismo mu sa što manje žrtava nanijeli što više gubitaka - kao i još štošta drugo. Najzad, ma da su se glavne borbe vodile izvan grada i ma da se u neku ruku počelo iz šume, ipak je sve u krajnjoj liniji poteklo iz grada - otud su i ideje o mogućnosti revolucionarnooslobodilačke borbe, i prvi partizanski borci, i organizacija odreda, i mnogo šta drugo, a tamo

je i glavna snaga neprijatelja koja se mora skršiti - pa je svima bilo jasno da se naša borba tamo, mijenjanjem odnosa snaga u našu korist, mora i završiti. Iz svih tih i drugih razloga, oči partizana su uvijek, a osobito u to prvo vrijeme, bile stalno uprte u grad. I utoliko, s tog gledišta - u tim mojim prvim trenucima u četi - i u mene koji sam im iz grada tek pristigao.

Iz grada se moglo bolje sagledati i ocijeniti, kako se to s više strana pokazivalo, ne samo pravo stanje i raspoloženje u redovima neprijatelja - kolika je njegova stvarna sila, kakve su njegove bliže i dalje namjere, u čemu su mu slabosti, gdje se klima i od čega sve strahuje - nego i mnoga zbivanja u samoj šumi. Stoga su borci s osobitim zadovoljstvom slušali sve ono što sam znao da se u gradu priča o partizanima. Po tim pričama najčešće je izlazilo i da smo brojniji, i hrabriji, i umješniji, nego što smo gore, u šumi, sami o sebi mislili. Slušati, sada već i samom meni, kako naši u gradu misle o nama - i kako izgledamo strašni u očima neprijatelja - nije bilo samo uživanje, već se od toga dobijala i neka nova, dopunska snaga. Ništa manje, ako u datom trenutku možda ne i više, borbe je interesovalo šta se u gradu priča o tome kada će grunuti velika ruska zimska ofanziva i da li se već na proljeće može očekivati propast Hitlera. Jer, dok se glavnini Nijemaca ne slomi vrat u Rusiji, svima nam je bilo teško računati na konačnu likvidaciju ustaša i Nijemaca koji su ostali kod nas.

Tako je, zahvaljujući tim i drugim pričama u prvih nekoliko dana, najveći dio mog "prijemnog ispita" u četu i odred prošao nekako neprimjetno, uzgred, i utoliko uspješnije i lakše nego što sam mogao pretpostaviti. Zajednički život u istim uslovima činio je brzo svoje. Bilo je dovoljno da pod istim krovom i parčedom otvorenog neba iznad nas - dijeleći podjednako sve tegobe tadašnjeg života u tisovačkom logoru - provedemo zajedno samo nekoliko dana

i noći, pa da osjetim kako su me ostali u bajti primili kao sebi ravnog i svog. Đrukčije nije ni moglo biti kada smo svi, svakodneвно, srkali istu ajnpren supu, kusali isti rijedak grah, zalagala se istom bajatom kukuruzom, kada smo se svi u bajti, nakon obavljanja dužnosti napolju, dimili i grijali na istoj vatri, a noću lomili na istim palačama, sa nešto slame ispod sebe, bez pokrivača, budeći se desetak i više puta, čas zbog hladnoće, a čas zbog jednog drugog partizanima dobro znanog neprijatelja. Ako je u tome bilo nekakve razlike između ostalih i mene, onda je ona bila u tome što su neki ponešto iz tog tada podosta tegobnog života u šumi znali ponekad da preprate i pokojom psovkom - uvijek na račun ustaša koji su nas u šumu "otjerali" - dok sam ja to isto, kako bih i u tom pogledu ostao primjeren, primao bez ikakvog negođovanja ili bilo kakvih drugih primjedbi, od kojih ionako nikome nije moglo da bude ništa lakše.

Škavčevići su ušli u taborišnu bajtu
Naša bajta je bila dugačka oko šest, a široka oko četiri metra. Zidovi su joj bili od nešto zatesanih debala, naslaganih jedno na drugo između kolja pobođenog u zemlju. Tamo gdje ona nisu dobro nalijegala bila je zatisnuta mahovina. Krov joj je bio od dasaka, jedva nešto nakošen, sa otvorom od metar i više na sredini, cijelom njenom širinom. Nije imala niti prozora, niti nekih vrata koja bi se mogla otvarati i zatvarati. S njene prednje strane, gledajući iz centra logora, bio je ostavljen nešto manje od metar širok otvor u zidu, cijelom njenom visinom, koji je služao kao ulaz. U sredini bajte, čije tlo je bilo nešto niže od vanjskog, cijelom njenom širinom, počev od ulaza pa do suprotnog zida, bio je prazan prostor, širok oko dva metra, koji je služio kao ognjište. Kroz ulaz smo navlačili čitava debela, dugačka i po dva metra, i stavljali ih na vatru koja se nije nikada gasila. Tim ognjištem, iznad koga nije bilo krova, bajta je bila podijeljena na dva ~~juha~~

potpuno jednaka dijela. Njih su zauzimale palače - na kolju, oko pola metra iznad zemlje, postavljen daščani pod koji je služio kao ležaj - prekriven slamom. Na svakoj od tih palača - dimenzija, ~~pr~~ približno, 4 x 2 metra - moglo je da ~~na~~ se stisne na spavanju i po desetak boraca. Tako nas je u toj baš^{ci} bilo blizu dvadeset.

Po danu nije bilo većih problema. Ukoliko nismo bili na kakve voj dužnosti izvan bajte, sjedili bismo un^utra oko vatre, okrenuti joj čas licem, a čas leđima. Nevolja je dolazila noću. Kada bismo uveče legli na palače svi zajedno - pošto bismo se prije toga na vatri dobro nagrijali, osobito s one strane koja ^{ce} nam ~~je~~ u prvo vrijeme bi^{la} okrenuta nagore - bili smo u položaju u kome se moglo još i ponajviše izdržati. Tada bi nam bilo još nekako podnošljivo odozdo, gdje nam je slama donekle čuvala toplotu, kao i sa bočnih strana, gdje smo tijelima grijali jedan drugoga. Ali tada bi svakome od nas bilo veoma hladno odozgo, s one strane koja je bila okrenuta krovu bajte i nebu. Kada bi cijeli problem bio samo u tome, lako bismo ga riješili tako što bismo se, ležeći, stalno okretali, prebacujući se sa jednog boka na drugi ili pak sa leđa na ^{stomak} ~~stomak~~. Međutim, i u takvom slučaju ni jednog trenutka ne bi prestajali da nam gore vatri okrenute noge, zapravo tabani, i mrzn^u se ramena i glava na suprotnoj strani. Neki su pokušavali da i to riješe tako što su glavu okretali vatri, a noge ka uzglavlju, no u tom položaju se nije moglo izdržati ni koliko u onom prvom. U svakom slučaju samo jednom dijelu tijela bilo je donekle podnošljivo, drugi je žesteko zebao, treći gorio, a četvrti se mrzao. Tako se u onom prvobitnom položaju, u kome smo polazili na spavanje, moglo izdržati samo neko kraće vrijeme - u kome je onima koji su mogli da tako brzo zaspu prolazio prvi san - a potom bi počeli jedan za drugim da ustajemo i prilazimo bliže vatri. Onaj koji je i tada ostajao da leži još neko vrijeme, zebao bi tada i s obe bočne ~~stran~~

strane, pa bi i on morao ubrzo ustati, dok bi neki od onih što su prvi ustali ponovo lijegali, samo sada nezaklonjeni od hladnoće drugim spavačima sa strane. Pošto se tako, jedanput, ubrzo poslije prvog lijeganja, pokvario onaj prvobitni poredak, nadalje je stalno jedan dio boraca, naizmjenice, đrijemao sjedeći oko vatre, dok je drugi ležao na palačama - ne mogavši se niko ni tada na njima popriječiti i vatri tijelo izložiti, s lica ili s leđa, cijelom njegovom dužinom - s tim da su kasnije trenici sna bivali sve kraći, a trenuci bdijenja nad vatrom sve duži. Tako je to išlo sve do pred zoru, kada bi zamor od nespavanja nadvladao osjećaj hladnoće, pa bi tada skoro svi odspavali svoju najsladju i najdužu partiju sna u toku cijele noći.

Ne mogu više da se sa sigurnošću sjetim koliko je bilo još sličnih bajti u Tisovaškom logoru, ne računajući onu malu na koju sam prvo naišao i koja je služila komandi čete, bar preko dana ako ne i za spavanje. Pored naše svakako je moralo biti još najmanje jedna ili dvije takve bajte, ako ne i više, zavisno od toga koliko nas je tada bilo u četi, budući da se u jednu takvu bajtu moglo smjestiti najviše do 20 boraca. Sjećam se samo još jedne daščane barake - zvali smo je "Centrala" - koja je spolja bila slična onoj na Cemrnici, ali čini mi se dosta manja. Nalazila se nekih 100-200 metara dalje od ostalih, na putu koji je sa Tisovca išao ka Poniru i drugim selima preko Osmače. Koliko se sjećam, u nju nisam nikada ulazio, a prema tadašnjem pričanju drugih, ako se ne varam, u njoj se nalazio i jedan radio aparat. Služila je potrebama štabova bataljona i odreda, kao i za druge slične svrhe. Ne sjećam se da li je Karlo Rojc spavao u onoj maloj i skoro sasvim otvorenoj bajti, ili je zbog svog išijasa, ako ne i inače, spavao takodje u "Centrali". Na istom pravcu, nedaleko od "Centrale", samo više udesno, nalazila se jedna velika šumska lokva. Njena voda nam je služila

za piće, kuvanje, umivanje i druge naše potrebe, ~~poručene koje će se dobiti naplunjenjem snijega~~. Nešto dalje od lokve prolazio je, kako mi se činilo, već davno napušteni i u travu zarastao starinski kaldrmisani put koji je nekada vezivao Banjaluku sa Skender Vakufom.

Kasnije, vjerovatno negdje prvih dana 1942, na Tisovcu će se izgraditi jedna velika, solidna i za zimsko logorovanje pogodna brvnara u koju će se smjestiti cijela naša četa. Ta je bila oko šest metara široka a petnaestak, ako ne i više, dugačka. Za razliku od bolničke brvnare na Čemrnici, na ovoj su vrata bila na sred njene duže strane. Od njih je, između ležajeva, vodio dva metra dugačak prolaz ka sredini, kuda se cijelom dužinom brvnare protezao drugi prolaz, dijeleći ovu na dva dijela, prednji, do vrata i padine i stražnji, nasuprot ovih. Ležajevi su bili na sprat, ali nisam više siguran da li su to bile dvospratne palače ili grubo tesani dvospratni kreveti, mada mi se često čini da se radilo upravo o takvim krevetima. Pružali su ^{duž} prednjeg i stražnjeg zida brvnare, sa uzglavljem oslonjenim na te zidove. Stražnji su bili u jednom neprekinutom nizu, a prednje je ulazni prolaz razdvajao na dva dijela. Na mjestu spajanja ulaznog prolaza sa onim uzdužnim nalazila se velika peć napravljena od benzinskog bureta. Ako i nije mogla da je bolje zagrije, pošto je brvnara bila dosta velika, ipak je obilato dimeći stizala da ubije studen, pa se u njoj moglo skoro sasvim normalno spavati.

Iznenadjenje, ne malo, koje sam doživio u momentu kada sa prvi puta zakeračio u našu bajtu, bilo je u tome što sam na trojici-četvorici, ako ne i više boraca, namjesto petokraka ugledao neke druge oznake. Jedni od njih su nosili četnički amblem, ukršćene kosti s mrtvačkom glavom, a drugi kokardu stare jugoslovenske kraljevske vojske, dvoglavog orla sa krunom.

Nisam u prvi mah znao kako da shvatim to što me Niko Jurinčić nije upozorio da u četi, u koju me je uputio, ima i boraca koji ne samo što još nisu postali pravi partizani, već i takvih koji to i ne žele, pa su zato namjesto petokraka na kape stavili te nama tuđe oznake. Možda to što neko nosi na čelu i nije tako važno. Glavno je da se bori u našim redovima, pod našom komandom. Najzad, takvih nema mnogo, uz ostale će se vremenom i oni pretppiti u prave partizane. Ukoliko ipak neki i neće, ni to nam ne može mnogo škoditi. Kao manjina uvijek će morati da nam se pokoravaju, želili to ili ne. Druge im nema, jedanput su dāgli pušku protiv ustaša i Nijemaca, nazad više ne mogu i kada bi htjeli. A možda mi o tome nije ništa rečeno, premda se radi o veoma važnom pitanju, stoga što nema potrebe nekome skretati pažnju na nešto što taj može i sam vidjeti. Zašto da me neko unaprijed upozorava kako da se odnosim prema takvim borcima kada to ionako svakome komunisti mora biti jasno, još od prvog trenutka kada se nađe u takvoj situaciji.

Međutim, bilo to ovako ili onako, moj prvi zadatak u četi, zapravo mojoj bajti, bio mi je odmah jasan. Nikako nije dolazilo u obzir da to pasivno posmatram, da ne pokušam utjecati na takve borce. Ako pridobijanje nekolicine najzaostaliјih boraca i nema možda nekog većeg praktičnog značaja, mislio sam tada, moram to svakako pokušati pošto se pitanje nošenja petokrake postavlja i kao stvar našeg prestiža. Nećemo valјda priznati, ostajući ravnodušni prema takvoj pojavi, da je interes nekog takvog borca-seljaka bliži kraljevom nego radničkom interesu. Ako neko od naših boraca nosi neki drugi amblem, a ne petokraku, postvlja se i pitanje naše sposobnosti da mu objasnimo šta je njegov pravi interes, a šta je interes kralja i drugih što su s njim pobjegli iz zemlje. Ko može biti sposobniji od nas i kako on može imati jače argumente, da može pored nas toliko komunista navesti nekoga seljaka, borca, da

radije prihvati nešto što je stvarno protivno njegovim pravim interesima a odbaci ono što mu uistinu odgovara i što na svoj način simbolizira crvena petokraka zvijezda?

Nije prošlo mnogo pa su ti borci, jedan po jedan, skinuli te nama tuđe ambleme i prišili crvene petokrake zvijezde. Istina, tada je bilo teško znati da li je svaki od njih tako postupio stoga što je bio uvjeren u ono što sam im govorio. Nikome nije padalo lako da se odriče svojih prvobitnih uvjerenja, pa makar ona bila, kao u datom slučaju, zablude. Možda je neko od njih postupio tako i iz nekog drugog razloga. Možda i samo stoga što mu je postalo nezgodno - pred ostalim iz bajte sa kojim se još odranije poznavao i od kojih se ni po čemu nije bitno razlikovao - da se i dalje kiti tim četničkim znamenjem uprkos tome što više nije mogao, kao što mu se ranije činilo da je mogao, da navede bilo šta vrijedno i održivo u njihov prilog.

Međutim, kada je riječ o opštim pogledima na život i shvatanju naše borbe, ni ostali iz bajte, koje sam već zatekao sa petokrakom, nisu bili mnogo drugčiji. Kao što smo mi komunisti pošli u borbu imajući od prvog dana u vidu kao krajnji cilj radničku revoluciju, tako su i oni - kako je to proizilazilo iz njihovih riječi - pošli i našli se zajedno sa nama u šumi imajući o svem tome svoje je predstave. Takve kakve su se u tim prvim trenucima i mogle formirati u njihovim glavama bez nekog našeg ozbiljnijeg uticaja, zavisno uglavnom od njihove dotadašnje svijesti i činjenice da su ustaše, regrutovane od ološa iz redova Hrvata i Muslimana, pošle na fizičko istrebljenje Srba. Pošto su identifikovali ustaše i narod iz koga su potekle, na borbu u koju su pošli gledali su - baš kako je to okupatoru odgovaralo - kao na sukob Srba, s jedne, i Hrvata i Muslimana, s druge strane. I u takvom uvjerenju mnoge od njih nije mogla dugo pokolebati ni činjenica da se u našem odredu, već

od prvog dana, borio veliki broj banjalučkih komunista Muslimana i Hrvata. Takve su smatrali, uglavnom, kao izuzetke. No, mada o tome nisu govorili otvoreno, ne bar preda mnom, nije bilo teško zaključiti da neki od tih boraca-seljaka sa petokrakom gledaju na svakog Hrvata i Muslimana sa većom ili manjom rezervom. Ako su one u određenom redu - uzete sve zajedno - i prihvatili kao izuzetke, često su na jedan indirektan način otkrivali da u svojoj duši ne vjeruju da je i od takvih baš svaki sasvim "pouzdan" i da sumnjaju da bi i neko od njih mogao biti ustaša koji se samo izdaje za partizana a u određeno vrijeme je došao da bi nas špijunirao.

Užasne i nevjerovatne ustaške zločine nad Srbima, koji su te seljake-borce na početku i potjerali u šumu, nije bilo moguće objasniti nikakvim klasnim momentom. To je također jedan od razloga zbog kojih takve borce nije bilo lako ubjediti da je borba, u koju su sami svojom glavom pošli, nešto drugo nego što su na početku vjerovali. S obzirom na njihovu veoma nisku političku svijest, kao i zaostalost u svakom drugom pogledu, trebalo je dosta i objašnjavanja i vremena da bi mogli shvatiti da se tu, u stvari, radi - što im tada nije bilo tako vidljivo - o zajedničkoj borbi i Srba i Muslimana i Hrvata protiv stranog fašističkog zavojevača i njegovih domaćih sluga. I to takvoj borbi koja zbog izdaje jednog dijela buržoazije u aprilskom ratu i stavljanja njenog drugog dijela u službu okupatora poslije aprilske kapitulacije ima i karakter borbe za jedno - sa gledišta radnika i seljaka - prevećnije društveno uređenje. Onakvo kakvo su - kako smo im tih dana govorili - ostvarili radnici i seljaci u Rusiji. ③

Naša ubjeđivanja da se ne rukovode više onim što su prvobitno smatrali razlogom svog odlaska u šumu i da prihvate našu ocjenu da se ne radi o "odbrani Srba od Hrvata i Muslimana" već oslobodilačkom ratu svih naših naroda, pa i Hrvata i Muslimana, protiv

fašističkog okupatora - i uz toj još revolucionarnom ratu sa gleda-
dišta društvenog uređenja na koje je ciljao - takvi borci-seljaci
primali su veoma teško, sve dok vremenom nisu počeli shvatati, tamo
gdje im se to uporno objašnjavalo, razloge propasti Kraljevine Ju-
goslavije i lukavstvo njemačkog i italijanskog plana da se istreb-
ljujemo u međusobnoj bratoubilačkoj borbi. Jer nikome nije bilo
lako da se tako brzo, prije nego što bi se u opravdanost takvog
čina sasvim uvjerio, odbekne onoga zbog čega je prvobitno krenuo u
borbu - makar ono bilo i pogrešno - i da ostane u borbi zbog nečeg
drugog - makoliko to bilo i veliko - što na početku uopšte nije i-
mao u vidu i što u datim okolnostima, s obzirom na nivo njegove
svijesti, nije ni mogao da bez naše pomoći tako lako i brzo shvati.
Nekima je zbog njihove političke zaostalosti čak izgledalo, na po-
četku, dok nas još nisu dovoljno razumjeli, kao da im oduzimamo
svaki njihov razlog za borbu, budući da je upravo to što smo im o-
speravali bilo dobađ jedini njihov razlog zbog koga su se latili
oružja.

Od takvih, kakvi su bili skoro svi u našoj bajti, posebno se
sjećam Stojana Jakovljevića Prušće, iz Bočca. U šumu je pošao za-
jedno sa svojim ocem, koji je također bio u vođu smještenom u na-
šoj bajti. Imao je tada tek sedamnaest godina, Bolešljivo blijed i
mršav, s izrazom neke napregnutosti, ozlojedjenosti i napaćenosti,
najmlađi i fizički najslabiji, bio je od svih glasniji i buntov-
niji. Ako je neko u našoj bajti - zbog ustaša, loših kuvara ili
neke druge naše nevolje - negodovao, prijetio, bogarao, onda je to
najčešće bio Prušće. Tegobe partizanskog života u šumi nije podno-
sio teže od drugih, ali dok su oni neka svoja takva nezadovoljstva
ispoljavali sa mnogo manje buke, ili ih uopšte nisu pokazivali,
kod Prušće sve što je bilo na umu bilo je i na drumu. I to gromo-
glasno. A onda su na sve te njegove nevolje najjednom došle i moje

priče u kojima se, kada je riječ o karakteru i smislu naše borbe, osporavalo skoro sve što je bilo u njegovoj glavi i što mu je dotad pomagalo da održava nekakvu ravnotežu u svojoj duši - živio rani od svih ustaških zločina za koje je znao i slušao. Time sam mu kvario i njegovo posljednje zadovoljstvo, koje je još mogao da stvori maštanjem o tome kako ćemo se na kraju "osvetiti Hrvatima i Muslimanima", a to mu je padalo utoliko teže što je smatrao da za sve one grozne ustaške zločine nad Srbima ionako ne bismo mogli nikada dovoljno osvetiti. U njegovim očima je izgledalo u prvi mah kao da sam tim pričama htjeo da mu oduzmem pravo i na tu nepotpunu osvetu, a zajedno s njom i sam razlog zbog koga je pošao u šumu. Šta bi ga još moglo navesti da se i dalje bori, ako u borbi neće moći da zadovolji upravo ono zbog čega je u tu borbu i pošao?

Tako smo se nas dvojica - uz živo sudjelovanje svih ostalih na njegovoj strani - znali u raspravljanjima o kakarkteru i smislu naše borbe "nositi" po cio dan, sve naše slobodno vrijeme u bajti. Bio je veoma bistar, ali je to u prvi mah - pošto je bio i ne manje tvrdoglav - koristio više za to da bi odbranio svoja prvobitna shvatanja, nego za to da bi mogao razumjeti i prihvatiti naša. Dok su drugi, stariji, pomalo i popuštali - ako ne svaki put stoga što su odobravali ono što sam govorio, a ono stoga što su nalazili da je to mudruje, da svoje mišljenje mogu zadržati za sebe i bez otvorenog odbacivanja moga - on je i dalje uporno tjerao svoje, nije mogao nikako da se tako naprečac oprostí od onoga što ga je i dovelo u šumu. Ali kada je poslije izvjesnog vremena najzad počeo da popušta, nije se više kao neki drugi zaustavljao negdje na pola puta, kako bi se odatle uvijek mogao ponovo vratiti na svoju polaznu poziciju.

Od trenutka kada je počeo da me shvata - što je predpostavljalo ne toliko neku naročitu sposobnost poimanja koliko odredjeni

stepen povjerenja u moju iskrenost i dobronamjernost - sam je nadalje započinjao razgovore, tražio da mu pričam sve što sam znao o revoluciji u Rusiji, kako su tamo radnici i seljaci bez cara i gospode sami uredili svoju vlast, kakve su naše mogućnosti u tome pogledu i sl. Želio je da nanjesto onoga što se u njegovoj duši počelo rušiti izgradi što prije - ali na osnovici poznavanja i nekih činjenica a ne pukog povjerenja - ono novo na šta će moći da se ubuduće oslanja. Stoga što sam bio iskreno i tvrdo uvjeren u sve što sam govorio, osobito u ono što se odnosilo na život u Sovjetskom Savezu - pa se to moglo vidjeti i po tome kako sam o svemu tome govorio - dijelovao sam ubjedljivo i kada sam o nekim stvarima govorio manje na osnovu znanja kakve su one zaista u stvarnosti, a više na osnovu mišljenja kakve bi one trebale da budu i uvjerenja da tamo gdje su komunisti na vlasti drukčije i ne mogu da budu. I nisu tako prošle ni dvije-tri nedjelje, a moj "najljući" oponent se pretvorio u vatrenog partizana, najbližeg druga u bajti i "pomoćnika" u ubjedjivanju ostalih u ono što je i sam iskreno i do kraja prihvatio. Otada, imajući njega uza se, osjećao sam se i među ostalim ugodnije i prisnije. ②

I bićemo nas dvojica još dosta zajedno, stići ćemo i na Kozaru i vratiti se na Manjašu, da bih poslije jednog razgovora o Tisovcu i tamošnjim četnicima, vođenog na položaju iznad Sitnice, 8 septembra 1942. godine zabilježio u svoj dnevnik njegove gnijevne riječi: "Eh, volio bih ubiti četnika više nego ustaši...majku im njihovu!", koje su tako reljefno izražavale onaj njegovi potpuni obrt i krajnju negaciju svega onoga ranijeg, tisovačko-četničkog, u njegovoj glavi. 4

Ono što me je u Tisovcu još posebno bunilo, i na šta se nisam nikada privikao, bilo je to da su moje najbliže starješine, komandiri vođova, bili ranije onih nama tako mrskih zanimanja - jedan žandar a drugi policajac. Pri tome, problem nije bio toliko u tome

šta su nekada bili - u nekom drugom slučaju moglo je to proći i nezapaženo - već u tome što se u duši, i poslije tolike vremena provedenog s nama, nisu skoro ništa izmijenili.

Nekada, kao djak i student, naslušćujući se svakojezika priča o kojekakvim naredbama i kapricama, kojim su kraljevi kapleri lomili i ponižavali vojnike, zebao sam pri pomisli kada će i na mene doći red da pođem u vojaku, uvjeren da ću, takav kakav sam, veoma teško proći u sukobu sa takvim vojničkim režimom. Ali, na sreću, revolucija je došla prije nego što sam ranije smio i pomisliti i oslobodila me te bijede. Zato nije bilo čudno što sam, polazeći u šumu, zamišljao da će i moje niže četne starješine biti moji ranije izašli drugovi, ili bar takvi koji će mi kao komunisti biti jednako bliski. Međutim, kao i štošta drugo, ni to nije ispalo kako sam zamišljao u gradu. Štaviše, ovdje u Tisovcu nisu me zapeli ni neki od onih podoficira stare kraljevske vojske - koji su, kao i oficirski kadar, službeno bili tobože izvan politike, a od kojih sam ranije toliko zazirao, već ova dvojica negdašnjih pripadnika, protiv nas komunista do juče još najangažovanijih državno-političkih službi.

Kako nisam uspio izaći ranije, pa nisam mogao vidjeti u kakvim su uslovima naše prve grupice prerastale u krupnije čete, bilo mi je teško razumjeti kako od tolike drugova, izašlih iz grada, nije baš nijedan dospio da mi bude komandir voda. I kako od toliko boraca sa sela, na takva mjesta u našoj četi ne iskoči niko drugi, nego baš negdašnji policajac i žandar. Pa i kada su već iskočili takvi, kako da budu baš takvi kakva su ova naša dvojica bili. Imali su priliku da vide kako je stvarno poražena stara kraljevska vojska i kako se lako raspala stara građanska država. Nije im nedostajalo bistrine da shvate zašto je to tako bilo i šta je to novo što im se u ustanku nđdilo. U šumi su proveli već toliko vremena sa ljudima koji su mogli da im i u svemu drugom otvore oči. Pa ipak, ne izvukavši iz svega toga za sebe ništa,

uobraženi u neko svoje vojničko a u stvari žandarsko i policijsko znanje, ostali su skoro u svemu isti i ztucani kao prije. Nemajući priliku da ih iz svoje bajte upoznam malo bliže, nisam mogao znati da li je za to bila u prvom redu kriva nekakva posebna tvrdokornost njihovog ranijeg žandarskog i policijskog mentaliteta, ili se nije našao neko koji bi umio da zaviri malo dublje u njihovu dušu i zadobivši njihovo povjerenje još prvih ustaničkih dana privuče ih bliže nama.

Bilo ovako ili onako, Milan Branković mi se predstavio - koliko se dalo opaziti izdalje, i bez docnijeg iskusstva sa njim - kao surevnjiv, dosta zakopčan i potuljen čovjek. Uz, to, zbog nečeg uvijek napet i mrzovoljan, sa borcima čim izdavanja naredjenja nije umio ili, možda zbog svog "položaja", nije želio da razgovara išta drugo, uvjeren da ih i tako drži u svojim rukama. Posebno je uživao kada u blizini nije bilo Karla - koji je veoma često, zbog neke akcije ili nekim drugim povodom, bio izvan logora, ili bar njegovog užeg kruga - kada je kao komandir prvog voda bio u logoru najstariji i kada je mogao bez ičijeg nadzora sasvim slobodno da zapovjeda. Za njega sam bio nekakav studentić, i svakako komunista, koji ni vojsku služio nije, pa me svih mojih tisovačkih dana nije nijedanput čestito ni u oči pogledao. Mladjen Milanović, komandir drugog voda, ostavljao je utisak flegmatičnog ali ne manje potuljenog i lukavog čovjeka. Već više sa borcima, pazeći dobro da svojim postupcima ne potsjeća na svoje ranije zanimanje, taj me već nije gledao onako kao Branković prazho, ali se također držao na otstojanju. Bio sam uvjeren da ima, kao i Branković, boraca sa kojim, nepoznavajući se još ranije iz ovih sela, može biti sasvim blizak i preko kojih zadovoljava svoju znatiželju da dokuči bliže ko sam i šta mu je sve sa mnom došlo u vod kojim zapovjeda.

Pri pomisli šta bi sve od mene mogli zahtjevati, u nekom trenutku kada bismo bili daleko od Karla, podilazila bi me nekakva jeza i strah u kakve sam to ruke zapao. Takvim kakva su ova dvojica bili, i uveliko ostali - doživljavajući ih tako u trenucima kada još nisam mogao ni slutiti kako će se tek na kraju pokazati - ovakvi kao što sam ja, "školarci" i komunisti, bili su do juče njihova najsladja lovina. I kad god bi mi se, u susretu sa nekim od njih, javila takva ideja, nisam se mogao oteti utisku da se nešto slično, dok gledaju mene, vrzma i po njihovoj glavi.

No, bez obzira šta su još pod petokrakom zvijezdom tada krišili, ni oni nisu mogli znati da ćemo se, samo dva mjeseca kasnije, u jednoj sasvim drukčijoj situaciji, opet naći oči u oči, oni u društvu sa Lazom Tešanovićem a ja sa našom desetinom u Krminama. U nastojanju da tu desetinu pridobiju za sebe, neće se ustručavati da preda mnom otvoreno iznose šta misle o nama - partizanima i komunistima - krijući i dalje ono što će pokazati tek u Lipovcu, mjesec kasnije.

Medounice
~~Prilikom dolaska na desetu u Medounice, 29. 4. 1944. godine, bio sam pod velikim pritiskom i pod velikim pritiskom.~~
~~Prilikom dolaska na desetu u Medounice, 29. 4. 1944. godine, bio sam pod velikim pritiskom i pod velikim pritiskom.~~
Bilo je više razloga da budem zadovoljan. Oko "uklapanja" u četu nisam imao nikakvih problema. Mogao sam vidjeti i prve rezultate svog djelovanja među borcima u našoj bajti. Pa ipak, nešto je nedostajalo i, pošto to nisam mogao sebi tada objasniti, činilo me neraspoloženim; kao komunista osjećao sam se usamljen, prepušten samome sebi. Prolazili su dani, a ni po čemu nisam mogao zaključiti da se moja aktivnost uključuje i bilo kakav širi i organizovani rad komunista u četi. Kao da je to bila neka moja privatna stvar, nešto čime sam ispunjavao vrijeme dokolice u Tisovačkom logoru, što nije interesovalo nikoga drugog izvan naše bajte. U nekim drugim uslovima - da je četa išla iz akcije u akciju - možda

bi mi to izgledalo i drukčije. Ali na Tisovcu je tada bilo vrijeme nekakvog zatišja - kada su neke veće akcije odreda bile završene a druge ^{itane} još nisu bile počele - pa mi je odsustvo organizovane povezanosti komunista u četi utoliko više padalo u oči. U manje akcije su išli samo pojedini dijelovi čete, mi bez pušaka nikada; samo bih ponekad, pošto sam irao pištolj, pošao na neki ^{mnogi} kurirski zadatak, pa sam tako skoro sve to vrijeme proveo u samom četnom logoru. Mogao sam pretpostaviti da se to vrijeme koristi za neke pripreme, kako bismo što spremnije dočekali nastupajući zimski period - za bolju organizaciju života u šumi, za onemogućavanje neprijatelja da iskoristi veliki snijeg za neku širu akciju protiv nas, za izvođenje neke veće akcije protiv neprijateljskih uporišta oko Banjaluke i sl. - no sve to nije moglo biti razlog za odsustvo organizovane angažovanosti svih komunista u tim pripremama i svakodnevnom životu čete.

Na Tisovcu sam ostao cio jedan mjesec dana, sve do pred kraj decembra. Međutim, ne bih sada znao reći ništa pouzdano o tome kako je u to vrijeme bio organizovan politički rad u četi. U "Centrali", kako mi se čini, imali smo radio, ali se ne sjećam kako su nam prenošene vijesti koje su se tamo slušale, kao i kako smo uopšte obavještavani o borbama u našoj zemlji i stanju na ruskom frontu. Od četnih starješina sjećam se samo Karla Rojca i dvojice komandira vodova; znam da smo imali i desetare samo sam njihova imena i likove pozaboravljao; ali ne mogu da se sjetim da se neko tada u četi bavio političkim radom. Ako smo imali političkog komesara, onda bih prije rekao da se u to vrijeme nalazio negdje izvan čete, nego da je bio na Tisovcu ali da ga nisam mogao uočiti i zapamtiti, makar i ne sjećajući se više njegovog lika i imena. Sjećam se samo jednog skupa cijele čete koji je imao karakter političke aktivnosti. Dok smo stajali postrojeni, u stavu voljno, na dan

1. decembra govorio nam je jedan drug o ujedinjenju naroda Jugoslavije 1918. On kao da je samo za tu priliku odnekuda došao, od ranije ga nisam poznavao, u sjećanju mi je ostao kao "Učo".

U četi je bio i Marinko Milčević, gimnazijalac iz Banjaluke. Na Tisovac je došao dosta prije mene. Kada sam ga ugledao pomislio sam kako ću se kod njega obavjestiti o svemu što me interesuje, a ispalo je da se i on ponadao kako će od mene dobiti odgovor na pitanja koja se nisu razlikovala od mojih. Prilikom jednog susreta, desetak dana po mom dolasku na Tisovac, pitao se zašto se njemu kao komunisti niko ne obraća, zašto ne dobija nikakve zadatke, ne može biti da u četi nema organizacije komunista, ne znači li to da njega zbog nečega "zaobilaze"? Poznavao sam ga kao vrlo skromnog, ali isto tako vitalnog, čvrstog, postojanog druga - radili smo zajedno u skojevskoj (koju još uvijek nisam razlikovao od partijske) organizaciji u gradu - međjutim, dok smo razgovarali, djelovao je kao neki drugi čovjek, potišten, zbunjen, izgubljen. Nisam znao šta da mu odgovorim, osim da se i sâm isto pitam. Bili smo u nedoumici kome da se obratimo, od koga da tražimo objašnjenje. Žarko Santica, koga smo također poznavali iz Banjaluke - a koji je, ako se dobro sjećam, obavljao dužnost četnog ekonom - nije po našem mišljenju dolazio u obzir za tako nešto, pošto ga iz grada nismo poznavali kao komunistu. Tako smo tada ostali bez pravog odgovora, samo možda svaki sa još jednim pitanjem više. (5)

Bilo je trenutaka kada nisam bio daleko od pomisli da se opet radi o nekoj mojoj zabluđi, neshvatanju situacije. Nije li sada rat, trenutak kada se sve riješava vojničkom organizacijom i odgovarajućom vojničkom akcijom, a nas dvojica se iščudjavamo što nešto nije kao što smo ranije navikli, pitamo se zašto nema sastanaka komunista, ne bar takvih na koje bi i nas pozivali i na kojima bismo dobijali određene zadatke. To što smo komunisti, za momenat,

dok se ratuje - pomišljao sam u nekom trenutku - ne znači ništa naročito. Ukoliko je tačno da su puška, vojnik, ratovanje u prvom planu, to je u datom momentu pitanje da li je neko služio vojsku i šta je tamo savladao od vojničkog "zanata" - shodno nekakvoj vojničkoj "logici" koju nikako nisam mogao da prihvatim ali koja mi se u nekim trenucima nametala i protiv moje volje - moralo biti važnije od pitanja da li je neko u četi bio komunista ili nije. Da nije tako, kako bi se onda u četi moglo, ovim ili onim povodom, svakoga časa čuti: "oni koji su služili vojsku", ili pak: "oni koji nisu služili vojsku", a nikada - koliko se danas sjećam - nešto tako kao: "oni koji su komunisti" (ni naglas pred svima, ni tiše u nekom užem krugu u kome bi i sâm kao komunista bio)? Šta onda u takvoj situaciji može da predstavlja u četi neko, kao što je sa mnom bio slučaj, "koji nije služio vojsku" i uz to još ni pušku nema? I kako bih onda mogao očekivati, kada neka puška u četu dođe, da bih je mogao dobiti prije nego što se podmire svi "koji su služili vojsku", bez obzira da li su komunisti ili nisu?

Bilo je tako mnogo pitanja na koja tada Marinko i ja nismo mogli naći pravi odgovor - i, vjerovatno, ne samo nas dvojica na Tisovcu - a stvar izgleda da je bila sasvim prosta. Naime, ako su tačna sjećanja nekih drugova, džanefa Partije, u to vrijeme u našem bataljonu, odnosno njegovim četama, još nisu bile formirane partijske ćelije i skojevski aktivisti. Tako se može objasniti činjenica, da se u četi osjećala samo vojnička organizacija i vojnički rad, da nije bilo onoga organizovanog političkog rada po vodovima i desetinama čiji bi nosioci bili partijci i skojevci koji su se tamo i nalazili - sa svim drugim posljedicama koje su nužno iz takve situacije proizilazile - kao i da mnogi od nas nisu tada mogli naći zadovoljavajući odgovor na brojna pitanja koja su nam se tada kao mladim komunistima nametala.

P r i m j e d b o

1 Tih dana se vrijeme života u šumi izražavalo danima i mjesecima. Niko nije ni pomišljao da bi se moglo računati i godinama, makar bilo i jednom jedinom. Kad bi se tada povelu negdje riječ o tome, teško je bilo sresti nekoga kod koga se ne bi mogao osjetiti izvjestan ponos u trenutku kada bi pomenuo da je gore već cijeli ~~godinu~~ "mjesec", a pogotovo - kao u slučaju onih "starijih" - dva, tri ili čak četiri "mjeseca". Osobito se toga sjećam iz svog, nešto kasnijeg, prvog susreta sa Ahmetom Hadžihalilovićem. Onih me je upitao, kada sam "izašao", koliko sam već "u šumi", da bi se poslije interesovao kako je bilo u gradu kada sam iz njega polazio. Sjedili smo, negdje u šumi ili nekoj bajti. Vidim ga i sada: na nešto se leđjima malo oslonio, puška mu je u krilu, odusprav. Dok me sluša, sa nekom zanesenosti i nježnosti je grli, a zatim - kad sam završio - pritežući je jače na prsa, sa nekim neobičnim sjajem u očima, smješeći se, dodaje: "E, a ja sam u šumi već puna tri mjeseca i .." - ne sjećam se više koliko reče još dana.

2 ~~Puna~~ ^{godinu} Dvadeset godina kasnije, u Beogradu, sjedio sam za jednim stolom, iza kafe "Terazije", u Bezistanu, zajedno sa Brankom Čubrilovićem i Zdravkom Pavlovićem (iz ^{sada grobnica u Sarajevu} Gračanici), kada je odnekud, u prolazu, naišao Niko Jurinčić. A "O, zdravo gazda Vojine! Kako si?" - bile su njegove prve riječi dok smo pružali ruke jedan drugom. Pošto se pozdravio sa ostalim, da bi ^{zanim} odmah nekud produžio, stigao sam da mu dobacim: "E, vala, Niko, toliko sam te već čekao da se za to 'gazda' jedanput ~~već~~ objasnim! A to će opet, eto, ostati za neku drugu priliku."

~~Naime, još~~ ^{nam} ~~u~~ ~~1942.~~ ~~godine~~ 1942. saznao sam, od Jovice Savinovića, da su me tada u odred u neki, koji me inače nisu poznavali iz Banjaluke, a prije svega Niko Jurinčić, pogrešno smatrali "gazdom" (u iznajmljenom stančiću moja majke, mlađi brat i ja smo živili isključivo od majčine učiteljske plate pošto je otac umro još 1930.), koji

više uzimao riječ (ne znam kakvu je tada imao dužnost - praktično se pojavljivao, kako mi se tada činilo, kao pomoćnik Nike Jurinčića, političkog komesara našeg bataljona). ^{čini mi se da je} Kosta je upravo izašao iz Banjaluke, gdje je zajedno sa Lecom Perović doputovao iz Sarajeva, da bi preko terena našeg odreda produžio za Podgrmeč, gdje je tada bilo sjedište Operativnog štaba. Ne sjećam se kakav je to bio skup, niti kako sam se tu našao, prije bih rekao da se radilo o običnom razgovoru, nego nekom sastanku. Kosta je dugo i, što mi posebno urezalo u sjećanje, nevjerovatno strpljivo - mislio sam da bi kao komandant mogao i malo drukčije - objašnjavao i objašnjavao liniju Partije o narodnoslobodilačkom karakteru naše borbe, dok je Brano Morača i dalje, poslije svih Kostinih argumenata, ~~naprasno~~ ^{direktiva} Partije i Vrhovnog štaba, uporno insistirao na svome, da se radi o "prelasku na drugu etapu", tj. na socijalističku revoluciju (analogno onome što smo iz Istorije SKP(b) znali o "prerastanju" buržoasko-demokratske u socijalističku revoluciju).

4 Stojan Jakovljević Prušić rođen je 1924. u Bečcu. Maja 1942. pošao je sa ostacima našeg odreda na Kozaru, kao borac 3. (Banjalučke) čete Udarnog protivčetničkog bataljona. Nakon proboja iz Kozare bili smo zajedno u istoj četi u 1. bataljonu (ranije Udarnom protivčetničkom) Druge krajiške brigade. Pošto se nakon ranjavanja na ~~četi~~ ^{četi} vodil, septembra 1942, nisam više vraćao u Drugu krajišku brigadu, ne znam šta je sve dalje bilo s njim. Poslije rata našli smo se ponovo u Beogradu. Tu je i umro 1972, kao pukovnik milicije.

5 Marinko Milojević je rođen 1922. u Banjaluci. Dok se poslije razbijanja bolničke zaštitnice na Čemernici 21. maja 1942. povlačio sa još nekim borcima ka Ugru, sustigli su ga četnički raspoređeni seljaci i s ledja sjekirama teško ranili. Nekoliko dana kasnije prenijeli smo ga na Kozaru. Tu je, navodno, za vrijeme velike njemačke ofenzive zarobljen ~~jula~~ ^{jula} i dotjeran u Banjaluku, gdje su ga ustaše poslije strijeljale.

Naši prvi dani u odredu • Fuzota, prije one o Santici, na mjestu gdje je to pri pomeni imena Marinka Milojevića zgodnije, glasi:

5. Marinko Milojević je rođen 1922. u Slavenskom Brodu. Gimnaziju je završio 1941. u Banjaluci. Poslije razbijanja bolničke zaštitnice na Čemernici, 21. maja 1942, povlačio se ka Ugru. Tu su ga sustigli četnički raspoređeni seljaci i s leđja sjekikom teško ranili. Nekoliko dana kasnije prenijeli smo ga na Kozaru. Tamo je jula 1942. zarobljen i prebačen u Banjaluku. Izmakavši u jednom trenutku svojim čuvarima, bacio se sa drugog sprata zgrade gdje je bio zatvoren. Pošto je samo lakše ozlijedio nogu, uspio je da pobjegne. Po pričanju njegove sestre Smilje, Marinko tada nije smio kući. Kao da je znao da ga tamo čeka šest agenata. Prijetili su ukućanima da će ih sve potjerati u logora ako ne uhvate Marinka. Marinko se prvo uputio jednom našem drugu na Hisetima, ali je tamo zatekao samo nje njegovog oca. Taj ga nije htio primiti u kuću, jer ga je tražio bar kakav nož, kako bi se u slučaju nevolje, da ne bi opet pao živ u ruke neprijatelja, mogao njime ubiti, bio je ponovo odbijen. Tada je pošao kući jedne Smiljine drugarice. Ta ga nije mogla primiti, brat joj je bio neprijateljski raspoređen prema partizanima. I taj ga je nagovorio da se skloni kod Stake Koprivice. Po Marinkovom odlasku svako od njih dvoje je čekalo da drugo zaspe. Ona - da bi se, na vedno, mogla iskrasti i javiti Marinku da se skloni na neko drugo mjesto. On - da bi neopaženo otišao u policiju i prijavio Marinka. Kako je nju u jednom trenutku, pred zoru, prevario san, njenom bratu je pošlo za rukom da ostvari svoju namjeru. Tako je Marinko ponovo pao u ruke policije. Tamo je teško mučen, zatim negdje odveden i ubijen. Njegovi roditelji poslije rata, kako priča Smilja, nisu pokretali postupak protiv Marinkovog dostavljača. Bilo im je žao njegove djece.

2a Potvrdu da je posrijedi uzdržanost u ispoljavanju takvih osjećanja - a ne njihov nedostatak - našao sam tek nedavno, pošto su gornji redovi bili već napisani. U nju se ne može sumnjati, potiče od samoga Karla Rojca, makar i sa tolikom zakašnjenjem. Data je u njegovim pismima od 24. februara i 10. marta 1942. godine, upućenim ^{došla} iz Ponira Dušanki Perović Duši u Majkić Japri. Noseći ih i čuvajući kroz cijeli rat - prenjevši ih preko zaledjenog Latona, zatim Heretve i Butjeske - Duša ih je prvi put pokazala nekom drugom jednom od njenih posljednjih dana, u proljeće 1977. godine, u trenutku kada smo u našim sjećanjima, povodom prve knjige "Srednja Bosna u NOB-u", oživljavali jednu banjalučku, revolucionarnu i partizanskim ratom u zvjezdane visine zakovitlanu skojevsku mladost. U tome času nisam još znao da mi ih daje - uz dozvolu da ih mogu koristiti u nekom svom prilogu za tu ediciju - namjesto njezinog priloga, za koji smo se već bili dogovorili. U njemu je trebalo da iznese svoja sjećanja na Karla Rojca, koji se jedno vrijeme pred izlazak u Sumu krio ^{ona} ~~u njenom roditeljskom kuću~~ ^{u dvorištu} Stali, ~~u~~ njezina roditeljska kuća, gdje mu je ona nosila hranu i gdje joj je on pričao ponešto iz svog revolucionarnog rada i života.

Iako Karlo u svom prvom pismu, savjetujući Dušu da odbaci sentimentalnost i postane "tvrdja", kaže: "Ja sam isto nekad bio osjetljiv i sentimental. Etio sam se dva puta ubiti, pa me robi-ja naučila stvarnosti i tvrdoći. Biti sentimental znači kroz cijeli život mučiti se sitnicama i biti uvrijeđen kroz cijeli život. Lupa traži tvrde, surove ljude, a naša borba isto tako traži prekaljene drugove i drugarice, koji se neće za svaku sitnicu rasplakati...". Nedjutan, da je u Karlu, i pored svega, ma koliko bila potiskivana, ostala i ona druga njegova, sentimentalna - možda baš prava i "tvrdoća" samo skrivana - strana, lako se možemo uvjeriti iz daljeg teksta toga i onog drugog njegovog pisma Duši. Tu nam se Karlo otkriva u jednom punijem svjetlu, daleko topliji nego što nam je poznat iz romana "Dva kurira" od Drage Mažara.